

Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgra lic. Adriana Mętle pt.
Motyw drzewa (Rdz 3, 1-24) w apokaliptycznych pismach judaizmu okresu Drugiej
Świątyni,
napisanej na seminarium naukowym w Katedrze Hermeneutyki Biblijnej i Judaistyki
na Wydziale Teologicznym UPJPII w Krakowie,
pod kierunkiem ks. dra hab. Sylwestra Jędrzejewskiego SDB,
Kraków 2022, ss. 273 (wydruk komputerowy).

Studia biblijne w Polsce na przestrzeni ostatnich lat podejmują coraz ciekawsze wyzwania, także te wykorzystujące stosunkowo nowe metody badawcze oraz omawiające tematykę z pogranicza Biblii i jej kontekstu kulturowo-literackiego. W ten nurt wpisuje się także omawiana dysertacja ks. mgra lic. Adriana Mętle pt. *Motyw drzewa (Rdz 3, 1-24) w apokaliptycznych pismach judaizmu okresu Drugiej Świątyni*, napisana pod kierunkiem ks. dra hab. Sylwestra Jędrzejewskiego SDB. Dysertacja ukazuje motyw drzewa z Rdz 3,1-24 w apokaliptycznych pismach judaizmu okresu Drugiej Świątyni, chodzi o: Apokalipsę Abrahama, etiopską Księgę Henocha, Księgę Jubileuszy, 4 Księgę Ezdrasza (wszystkie wymienione należą do apokryficznych pism apokaliptycznych) oraz apokryf Życie Adama i Ewy. Praca podejmuje próbę ukazania walorów i możliwości analizy intertekstualnej opartej na semiotyce kategorialnej – co stanowi wciąż stosunkowo nieczęsto stosowane narzędzie we współczesnej egzegezie biblijnej. Jak zaznacza Doktorant „praca wskazuje, że zaniedbanie intertekstualności zuboża bogactwo studiowanego tekstu natchnionego” (s. 2). Podejście intertekstualne pozwala wydobyć z omawianego tekstu Rdz 3,1-24 głębsze przesłanie, co Doktorant stawia sobie za cel w analizie motywu drzewa.

1. Omówienie treści i struktury rozprawy

Omawiana dysertacja składa się z czterech dość niesymetrycznie zbudowanych rozdziałów (niesymetryczność jest jednak uzasadniona treścią), poprzedzonych Wykazem skrótów (s. 8-10) oraz Wstępem (s. 11-22), a zwieńczonych Zakończeniem (s. 241-250) oraz Bibliografią (s. 251-273).

Rozprawa doktorska skupia się najpierw – Rozdział I (s. 23-55) – na omówieniu opowiadania biblijnego z Rdz 3,1-24, które Autor nazywa w tytule (nie wiem, czy słusznie) „opowiadaniem o dwóch drzewach w ogrodzie” (w mojej opinii w centrum tego opowiadania nie stoją drzewa, mimo że praca akurat na nich się skupia, poproszę Doktoranta o wyjaśnienie tej kwestii w dalszej części). Doktorant ukazuje najpierw perykopę Rdz 3,1-24 w badaniach

biblijnych, przedstawiając – w bardzo skondensowany sposób – *status quaestionis*. W mojej opinii, przedstawienie dotychczasowych badań omawianego tekstu, a także bibliografia, do której odwołuje się Doktorant w tym ustępie, to najsłabsza część pracy (zob. dalej): zbyt pobieżna, sprawiająca wrażenie niedopracowanej, zbywanej stwierdzeniami typu (s. 24): „Z tym problemem zmagają się wielu specjalistów w swoich pracach, osiągając często odmienne rezultaty” (Którzy specjaliści? W jakich pracach? I jakie są owe rezultaty? I czym się różnią? – tego z tej części pracy już się nie dowiemy, albo dowiemy się pobieżnie, a szkoda – w omówieniu merytorycznym bibliografii odniosę się do tego zarzutu). Następnie ks. Mętel omawia granice perykopy oraz jej podział (s. 28-34). W kolejnym paragrafie tytuł wskazuje na ujęcie synchroniczne i diachroniczne badanego tekstu (s. 34-38). Doktorant następnie omawia analizę strukturalną tekstu (s. 39-43), choć w tym paragrafie pełno jest odniesień do różnych innych interpretacji (nawet patrystycznej, s. 42), tak, że trudno czasem zorientować się w toku myślenia Autora. Kolejny paragraf wyodrębnia dwa opowiadania (s. 43-50), które ukazują drzewo w środku ogrodu i drzewo życia. W ostatniej części tego rozdziału Doktorant ukazuje powiązania omawianego tekstu biblijnego z literaturą stanowiącą jego kontekst kulturowo-religijny (s. 50-54). Po nim następuje podsumowanie (s. 54-55).

Kolejny rozdział (Rozdział II, s. 56-100) skupia się na temacie drzewa w ogrodzie (Rdz 3,1-24) w TM oraz LXX. Doktorant prezentuje własny przekład tekstu hebrajskiego omawianej perykopy, dodając uwagi filologiczne. Robi to bardzo logicznie, spójnie i poprawnie. Porównanie z tekstem greckim w drugiej części rozdziału (szkoda, że Doktorant nie dokonał własnego przekładu tego fragmentu LXX, analogicznie do tekstu hebrajskiego), ukazuje zależności intertekstualne w odniesieniu do apokaliptycznych pism judaizmu okresu Drugiej Świątyni, co bezpośrednio podprowadza do tematu zasadniczego pracy. W rozdziale tym omówione są na koniec owe intertekstualne przesłanki dla reinterpretacji motywu drzewa z Rdz 3,1-24, m.in. w literaturze targumicznej.

Rozdział III (s. 101-182) i Rozdział IV (s. 183-240) podejmują zasadniczy temat reinterpretacji opowiadania Rdz 3,1-24 w apokaliptyce okresu Drugiej Świątyni (Rozdział III) oraz relektury motywu drzewa z Rdz 3,1-24 w tej literaturze (Rozdział IV). Zawierają odniesienia do tekstów w: Apokalipsie Abrahama, etiopskiej Księdze Henocha, Księdze Jubileuszy (Jubileuszów), 4 Księdze Ezdrasza oraz apokryfie „Życie Adama i Ewy”. Te dwa rozdziały stanowią zasadniczą nowość pracy i jej wartość. Bardzo ważne są przedstawione przekłady omawianych tekstów, wiadomości wprowadzające do danego apokryfu, zawsze z odniesieniem do literatury przedmiotu. W interesujący sposób Doktorant przedstawia motyw drzewa i odniesienie do tekstu Rdz 3,1-24 w danym tekście apokryficznym. Ta część pracy jest bardzo ciekawa, logiczna i spójna. Doktorant konsekwentnie przedstawia omawiane treści, opiera się na literaturze przedmiotu, wyciąga samodzielne wnioski. Rozdział IV to próba zastosowania analizy intertekstualnej w badaniach biblijnych, co nie jest częstym zjawiskiem w polskiej literaturze naukowej. Doktorant wprowadza najpierw w temat intertekstualności (s. 183-195), by potem zastosować ją do omawianego motywu drzewa w poszczególnych tekstach apokaliptycznych. Robi to w sposób żywy i interesujący, wydobywając z omawianych tekstów bardzo ciekawe, nowe wątki.

Pracę wieńczy zwięzłe zakończenie, stanowiące podsumowanie przeprowadzonych analiz.

2. Ocena rozprawy

Niniejsza ocena odniesie się do następujących aspektów rozprawy: sformułowania tematu, jego trafności i ujęcia głównego problemu; struktury pracy; zastosowanej w pracy metody; wykorzystanej w rozprawie literatury przedmiotu i pomocniczej; formalnej i treściowej strony przypisów; poprawności i precyzji warstwy językowej tekstu; w końcu praca zostanie oceniona pod względem merytorycznym, a także zostaną wyrażone ewentualne pytania i wątpliwości.

2.1. Problem i sformułowanie tematu

Temat podjęty w omawianej rozprawie doktorskiej jest jasny i klarowny, został sformułowany jako „Motyw drzewa (Rdz 3,1-24) w apokaliptycznych pismach judaizmu okresu Drugiej Świątyni”. Został zrealizowany i omówiony przez Doktoranta w sposób poprawny. Jediną wątpliwość budzi zakres perykopy, do której odnosi się Doktorant w tytule pracy oraz w jej treści: w pierwszym rozdziale ks. Mętel zaznacza, delimitując perykopę, iż jest ona powiązana z Rdz 2 i stanowi z nim całość (na to wydaje się wskazywać jego argumentacja; por. s. 28-34 oraz s. 43), tymczasem w dalszej części pracy Doktorant wraca już do analizy rozdz. 3 wyłącznie (robi to już w podsumowaniu rozdziału I – s. 54: „Narracja o dwóch drzewach w ogrodzie Rdz 3,1-24 wyróżnia się jako dobrze skomponowana i ujednoczona całość” – co sprawia wrażenie niespójności z wcześniejszą argumentacją). Podstawowe pytanie: jak należy widzieć perykopę – jako całość z rozdziałem Rdz 2 (jego częścią tzw. drugiego opowiadania o stworzeniu świata i człowieka) czy osobno – jako perykopę o upadku pierwszych ludzi Rdz 3?

2.2. Struktura i metoda

Struktura rozprawy jest przejrzysta, logiczna i spójna. Rozdziały pierwszy i drugi (omawiające perykopę biblijną Księgi Rodzaju) są nieco krótsze od pozostałych, co jest jednak zrozumiałe w kontekście omawianego materiału badawczego, który koncentruje się na reinterpretacji i relekturze motywu drzewa z tekstu biblijnego w literaturze apokaliptycznej. Rozdziały współgrają ze sobą. Pierwsze wychodzą od tekstu biblijnego, by skierować uwagę na teksty apokaliptyczne w rozdziałach ostatnich.

Metoda zastosowana w pracy, jak sam określa ją Doktorant, jest „próbą ukazania walorów i możliwości analizy intertekstualnej opartej na semiotyce kategorialnej” (s. 2). Omówienie tej metodologii znajduje się zwłaszcza na początku Rozdziału IV. Przedstawienie jednak metodologii pracy w pierwszym rozdziale pozostawia wiele do życzenia. Pierwszy rozdział przedstawia rozmaite możliwości badania omawianego tekstu biblijnego, od badań synchronicznych po diachroniczne, robi to jednak dość niechlujnie, tak, że czytelnik gubi się w stosowanej przez Doktoranta metodologii. Ta domaga się bardziej klarownego określenia i wyboru.

2.3. Bibliografia i przypisy

Bibliografia używana przez Doktoranta w rozprawie jest wartościowa, wielojęzyczna, co zasługuje na dużą pochwałę. Jednocześnie jednak, jak zaznaczyłam na początku

niniejszej recenzji, bibliografia, do której odwołuje się Doktorant, zwłaszcza w pierwszym rozdziale (!), to najslabsza część pracy. Nawet pobieżne przejrzanie literatury przedmiotu z ostatnich lat wskazuje na wiele braków i niewykorzystanych publikacji odnoszących się do omawianego tekstu lub nawet bezpośrednio tematu. Poniżej lista wybranych wartościowych publikacji na omawiany temat, których Doktorant nie uwzględnił w swoich badaniach:

- Christoph Levin, *Genesis 2-3 : a case of inner-biblical interpretation*, w: Tenże (red.), *Re-reading the Scriptures : essays on the literary history of the Old Testament*, Tübingen 2013, s. 51-64.

- Matthew Haynes and P. Paul Krüger, *Creation rest : Genesis 2:1-3 and the first creation account*, "Old Testament Essays" 30(2017)3, s. 663-683.

Karolien Vermeulen, *Verbal creation : from linguistic feature to literary motif in Genesis 1-11*, "Scandinavian Journal of the Old Testament" 31(2017)2, s. 294-313.

- Gregory Jenks, *A tale of two trees : delinking death from sin by viewing Genesis 2-3 independently from Paul*, "Bulletin for Biblical Research" 28(2018)4, s. 533-553.

- Christine Roy Yoder, *Wisdom is the tree of life : a study of Proverbs 3:13-20 and Genesis 2-3*, w: Katharine Dell and Will Kynes (eds.), *Reading Proverbs intertextually*, London, New York, Oxford 2019, s. 11-19.

- Ulrike Mittmann, *Das Bild des Menschen im Wandel : die Rezeption von Genesis 1-3 in Sapienia Salomonis 1 und 2*, w: Beate Ego, Ulrike Mittmann (Eds.), *Evil and death : conceptions of the human in biblical, early Jewish, Greco-Roman and Egyptian literature*, Berlin, Boston 2015, s. 97-126.

- Andrew Crislip, *Emotions in Eden and after : ancient Jewish and Christian perspectives on Genesis 2-4*, "Journal of the Bible and its reception" 6(2019)1, s. 97-133.

- Benjamin Wold, *Genesis 2-3 in early Christian tradition and 4QInstruction*, "Dead Sea Discoveries : a journal of current research on the Scrolls and related literature" 23(2016)3, s. 329-346.

- A na gruncie polskim brakuje jednego z pierwszych i niezwykle ważnych opracowań tego tematu autorstwa ks. prof. W. Chrostowskiego, które mogłoby wnieść wiele zwłaszcza do egzegetycznej części pracy: Waldemar Chrostowski, *Anatomia pokusy (Rdz 3, 1-6)*, „Przegląd Powszechny” 5/1984, s. 198-207 .

Mam świadomość, że zagadnienie tekstu Rdz 1-3 i literatury apokaliptycznej podejmuje bardzo wiele publikacji, z którymi Doktorant musiał się zapoznać, niemniej warto podejmując dany temat dokładnie przejrzeć dotychczasowe badania, zwłaszcza najnowsze.

Doktorant wykorzystuje literaturę – zwłaszcza w Rozdziale I – w sposób bardzo wybiórczy. Na przykład na s. 23 odwołuje się do stwierdzeń jednego z egzegetów, badaczy Rdz 3, pisząc, iż „nie był ani pierwszym ani ostatnim naukowcem, który próbował zadać pytanie: czego tak naprawdę dotyczy tekst Rdz 3,1-24”. Doktorant kwituje „jego rozprawa była jedną z wielu prób odpowiedzi na tę zagadkę teologiczną”, ale na temat tej publikacji pisze niewiele... Nie omawia jej, ani nie podaje jej argumentów, w ogóle omawianą w tym miejscu kwestię traktuje jakby „po macoszemu”. Takich zresztą przykładów tylko jakby „wspominania” publikacji jest więcej; na s. 26 pisze „kwestia ta nie doczekała się pełnej i jednoznacznej wykładni”, pomijając znaczną część dorobku na ten temat, nie pogłębiając zagadnienia. Podobnie na s. 27: „w egzegezie światowej pojawiło się bardzo wiele prób

zinterpretowania utraty idealistycznej relacji z Bogiem oraz to, w jaki sposób człowiek mógł nabyć wiedzę niezbędną do rozwoju cywilizacyjnego. Owe próby niejednokrotnie różnią się od siebie radykalnie”. Ale jak się różnią – to nie jest już omówione... Takie zdanie pozostawione bez odniesień do konkretnych publikacji i ich omówienia traci banałem (to oczywiste, że różne interpretacje różnią się między sobą).

Ufam, że takie kwestie pojawiają się w pracy ponieważ są wynikiem pośpiechu w jej kończeniu. Na szczęście poza Rozdziałem I w pozostałych częściach pracy wykorzystanie literatury jest zdecydowanie lepsze, samodzielne i twórcze.

Przypisy zastosowane w pracy są klarowne. Co ważne, Doktorant stosuje je konsekwentnie i poprawnie.

2.4. Warstwa językowa

Język rozprawy jest prosty, komunikatywny i poprawny. Widać w warstwie językowej zaangażowanie Autora i zainteresowanie tematem. Pewne zauważalne niedociągnięcia, jak się wydaje, wynikały z pośpiechu w kończeniu pracy. Na przykład błąd podwójnej literki „l” w słowie „paralel” na s. 25, czy użycie zamiennie różnych cudzysłowów w tytułach eposów na s. 52 (drugi akapit).

Jeśli dysertacja miałaby być publikowana, praca domaga się korekty językowej (choć także merytorycznej, o czym zaraz).

2.5. Ocena merytoryczna – osiągnięcia, wątpliwości i pytania

Rozprawa doktorska ks. mgr. lic. Adriana Mętla jest wartościową próbą ujęcia tematu bardzo trudnego: motywu drzewa i jego relikty w apokaliptycznych pismach judaizmu okresu Drugiej Świątyni. Należy wyrazić uznanie dla Doktoranta i Promotora, że zdecydowali się na taki temat rozprawy, znając złożoność metodologiczną i wielość istniejących opracowań dotyczących omawianej perykopy. Sam motyw drzewa, choć omawiany w dziejach biblijnej interpretacji, został w omawianej pracy ujęty poprawnie, przez odniesienie do pism apokryficznych i w – rzadko podejmowanym na gruncie polskim – ujęciu intertekstualnym. Za to należą się pochwały, bo rzeczywiście nieczęsto tematy prac doktorskich podejmują tak złożone zagadnienie.

Jednocześnie realizacja tego trudnego tematu nakazuje podnieść kilka kwestii.

Pierwsza z nich dotyczy metodologii, ta została już podniesiona wcześniej. W pracy, zwłaszcza w pierwszym rozdziale, Doktorant wydaje się mieszać różne podejścia i metody badawcze. Zwłaszcza mieszanie diachronicznych i synchronicznych stwierdzeń wydaje się dość dyskusyjne. Najlepszym tego przykładem może być stwierdzenie Doktoranta ze s. 41: „materiał nie-kapłański (nie-P) z resztą tekstu połączony jest przez figurę retoryczną zwaną paronomazją (...)”, w tym samym kontekście Doktorant dodaje jeszcze teologię deuteronomistyczną i wiele różnych wątków badawczych, które bardzo trudno logicznie ze sobą połączyć. Takie połączenie metod, które może być zaletą, nigdzie wyraźnie nie zostało wyjaśnione w pracy, co gubi czytelnika, i sprawia wrażenie, jakby Autor, korzystając z różnych źródeł bibliograficznych, wziął z każdego coś i próbował połączyć to w „jakąś” całość. Nie brzmi to dobrze i w takiej formie, jakiej jest, Rozdział I domaga się korekty.

Paragraf omawiający ujęcie synchroniczne i diachroniczne badanego tekstu (s. 34-38), jest tego dobrym przykładem. W zasadzie ujęciu diachronicznemu poświęca się w nim jedynie pół strony, a przecież do wyników badań tego ujęcia Autor odnosi się na przestrzeni całego tego rozdziału. Całość tego paragrafu jest dość niejasna – czemu miało służyć zestawienie? Jeśli konfrontacji obu ujęć – jest ono zbyt ubogie, jeśli przedstawieniu obu – brakuje wielu wyjaśnień.

Po drugie, w pracy pojawiają się liczne stwierdzenia o charakterze ogólnym, niewiele wnoszącym: np. na s. 42: „Występują tutaj również różnorodne obrazy i symbole, przy pomocy których autor natchniony próbował ukazać pewne fakty.” Jakie fakty? Jakie symbole? – tego czytelnik się nie dowie, poza tym, że są różnorodne. Ponownie, wierzę, że tego typu zdania pojawiają się w pracy w wyniku pośpiechu, ale należałoby je uściślić lub wyeliminować.

Rozdział I w ogóle sprawia wrażenie pisanego szybko i wykazuje najwięcej braków i niepotrzebnych uogólnień (są jeszcze np. na s. 27-28).

Zdaniom pierwszego rozdziału brakuje czasem logiki: np. na stronie s. 38 Autor używa stwierdzenia: „Argumentem dodatkowym (...) jest konstrukcja tekstu (...)”. Przy czym wcześniej nie pojawił się inny argument, który mógłby sprawić, że ten jest „dodatkowy”. Pewne skróty myślowe stosowane przez Doktoranta są bardzo trudne w odbiorze dla czytelnika.

Na s. 43 Doktorant stwierdza: „We współczesnej egzegezie opowiadania o drzewie z ogrodu Eden Rdz 2 – 3 w głównej mierze interpretowane są jako narracja o próbie osiągnięcia rozeznania moralnego oraz mądrości Boga. Taki stan (?) osiąga się poprzez połączenie dwóch drzew w jedno drzewo „w środku ogrodu””. Czytelnik nie wie o jaki stan chodzi Autorowi, i co oznacza to, że ów stan osiąga się „poprzez połączenie dwóch drzew w jedno drzewo”. Takie stwierdzenia należy albo objaśnić, albo wyeliminować.

Na szczęście owe skróty myślowe są obecne głównie w pierwszym rozdziale. Dalej praca staje się bardziej logiczna i spójna.

Do skrótów myślowych, których jednak powinno się unikać w analizie tekstu, należy również używanie imienia Ewa w odniesieniu do kobiety w scenie całego Rdz 3 (tak jest na przestrzeni całej pracy np. na stronach: 40; 48; 98; 241 i innych), przy czym owo imię „Ewa” pojawi się dopiero na końcu tekstu Rdz 3, jako „konsekwencja” grzechu, mężczyzna nada kobiecie imię (co będzie zarazem znakiem jego dominacji nad nią po grzechu; w. 3,20); we wcześniejszych wersetach to imię się nie pojawia i nie należy go wymieniać, używając raczej terminu „kobieta/ niewiasta”. Taki drobiazg ma duże konsekwencje interpretacyjne, czego z pewnością Doktorant ma świadomość.

Na s. 26 skrót myślowy powoduje, że czytelnik odnosi wrażenie, iż błędnie jest przełożone słowo hebrajskie פֶּדֶן jako gr. παράδεισος, w zdaniu: „Septuaginta tłumaczy termin פֶּדֶן w kontekście ogrodu Eden wyrażeniem παράδεισος.” (pomijam fakt, że παράδεισος to nie „wyrażenie”, a „termin”). Naturalnie, ów grecki termin tłumaczy hebr. גֶּן („ogród”), zaś hebrajskie פֶּדֶן w LXX przełożone jest przez gr. ξύλον.

Te drobiazgi sprawiają jednak, że zwłaszcza Rozdział I należałoby na spokojnie przepracować i sprawdzić, zwłaszcza, jeśli w planach byłaby publikacja omawianej rozprawy.

Rozdział II, gdzie jest obecny przekład własny tekstu i uwagi filologiczne, a także krótki komentarz egzegetyczny, jest opracowany o wiele solidniej i ciekawiej. Całość argumentacji jest tam bardziej logiczna i spójna, zaś końcówka rozdziału wprowadza do tematyki podjętej w kolejnych, zasadniczych dla pracy.

Ostatnie dwa rozdziały omawiają pięć pism apokaliptycznych judaizmu okresu Drugiej Świątyni i ich odniesienia do tekstu biblijnego i motywu drzewa. Ta część pracy jest najciekawsza i merytorycznie najbardziej poprawna. Cieszy, że Doktorant, omawiając poszczególne pisma apokryficzne, odnosi się do ich kontekstu powstania, a następnie przedstawiając przekład konkretnych fragmentów omawia obecny w nich motyw drzewa. Te dwa końcowe rozdziały wypełniają najmocniej i najpełniej założony w pracy temat, także pod względem metodologicznym są najbardziej spójne. I jednocześnie najciekawsze. A ponieważ stanowią one sedno pracy, całość broni się mimo uwag krytycznych przedstawionych wcześniej.

Dla wyjaśnienia dostrzeżonych kwestii problematycznych, jak i dla pełni dyskusji dotyczącej analizowanych w rozprawie zagadnień, proszę Doktoranta o odniesienie się do trzech kwestii:

1. Pierwsza, metodologiczna, została już podniesiona, ale chciałam sformułować ją jeszcze raz tu: Jakie są założenia metodologiczne analizy intertekstualnej? Dlaczego w pracy miesza się różne ujęcia? Czy taka metodologia jest poprawna w badaniach biblijnych?
2. Drugie pytanie, także wcześniej sformułowane: Jak należy widzieć omawianą w pracy perykopę – jako całość z rozdziałem Rdz 2 (jego częścią tzw. drugiego opowiadania o stworzeniu świata i człowieka) czy osobno – jako perykopę o upadku pierwszych ludzi Rdz 3?
3. I ostatnie, krótkie zagadnienie: Autor w tytule pierwszego rozdziału nazywa perykopę Rdz 3,1-24 „opowiadaniem o dwóch drzewach w ogrodzie”, czy słusznie? Czy nie powinno być ono nazwane „opowiadaniem o upadku/ grzechu” lub podobnie?

3. Wniosek końcowy

Doktorant, ks. mgr lic. Adrian Mętel, swoją pracą naukową włącza się w ważny nurt studiów biblijnych w Polsce. Napisana przez Niego rozprawa potwierdza, że Doktorant opanował warsztat pracy naukowej i potrafi poprawnie realizować postawiony sobie cel badawczy, a także prowadzić analizę dostępnego mu materiału źródłowego, uwzględniając dostępną literaturę przedmiotu. Praca została napisana komunikatywnym językiem, w stopniu wystarczającym prowadzi wywód naukowy, prezentując samodzielne wnioski Autora. Mimo wskazanych pytań i sugestii należy stwierdzić, że recenzowana rozprawa doktorska pt. *Motywy*

drzewa (Rdz 3, 1-24) w apokaliptycznych pismach judaizmu okresu Drugiej Świątyni, spełnia
wymogi stawiane tego typu pracom, a zatem pozwala postawić wniosek o dopuszczenie ks.
Adriana Mętle do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

A handwritten signature in blue ink, appearing to read 'Bartłomiej Huelum', is written in a cursive style.